

identity formation and activities of the political parties analyzed in the article shed light on the role of the political movements which gave rise to the stratification process among the Ukrainian intelligentsia in accordance with the political beliefs: communist, represented by the Communist Party of Western Ukraine; nationalist movement under the leadership of the Ukrainian Nationalists Organization; national-democratic, headed by the Ukrainian national-democratic union. On the political arena, besides the aforementioned, in the second half of the 30-ies of XX century there appeared a new right-wing radical organization - the National Unity Front. It has been concluded that Volyn Ukrainian intelligentsia used all possible political means of struggle for emancipation - from the parliamentary to the military ones (terrorist activity of CPWU, OUN).

Key words: intelligentsia, the Ukrainian-Polish relations, social and political activity, political organizations, Volyn

УДК 347.962(477)“8/11”(091)

В. Кравчук

Історико-правові аспекти конституційних основ правового статусу суддів у період національно-визвольної боротьби на початку XX століття (1917-1921 роки)

Стаття присвячена аналізу конституційно-правових основ статусу суддів у період національно-визвольної боротьби на початку XX століття (1917-1921 роки), визначено фактори, що впливали на їх формування. Досліджено динаміку окремих елементів правового статусу суддів в ході розробки проєктів конституційних актів.

Ключові слова: правовий статус, правовий статус судді, правосуддя, суддя, судова система.

Постановка наукової проблеми та її значення. У процесі становлення правової держави в умовах трансформації сучасного українського суспільства простежується очевидна залежність рівня ефективності правосуддя від регламентації основ правового статусу суддів. Успішне вирішення цієї проблеми багато в чому залежатиме від наукового аналізу та вивчення діяльності вітчизняних суддів на різних етапах історичного розвитку судової системи, що дає змогу глибше зрозуміти специфіку конституційних основ правового статусу суддів і забезпечити наступність їх розвитку.

На початку XX століття революційні події у Росії викликали хвилю національного піднесення на українських землях. За досить короткий проміжок часу українська держава постала в різних конфігураціях форм державного правління, територіального устрою та політичних режимів. Безумовно, це не могло не вплинути і на судову систему загалом, та на конституційні основи правового статусу суддів, зокрема.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Інституційна структура та організація судової влади у період національно-визвольної боротьби 1917-1921 років була предметом численних наукових досліджень. Зокрема, вивченням цих питань займалися такі вітчизняні науковці як: Ю. Вовк, Н. Єфремова, В. Землянська, М. Кобилецький, П. Кульчицький, О. Мироненко та інші. Тому сьогодні з'являються можливість і необхідність всебічно дослідити конституційні основи правового статусу суддів, узагальнюючи відповідні наукові напрацювання.

Мета й завдання статті. Можливість використання історичного досвіду при дослідженні основ правового статусу суддів в наші дні не була предметом самостійних наукових розвідок. Саме тому виникнення основ правового статусу суддів варто розглядати у нерозривному зв'язку з історією держави і права в цілому, та історією суду і судочинства, зокрема.

Наведене вище зумовлює *мету статті* – крізь призму узагальненого аналізу наукової історико-юридичної літератури дослідити розвиток основ правового статусу суддів в період національно-визвольної боротьби на початку XX століття (1917-1921 роки).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Діяльність Центральної Ради, прийняття нею чотирьох Універсалів, а також Конституції Української

Народної Республіки 1918 р. мали доленосне значення для проголошення суверенної Української держави.

13-14 червня 1917 року в Києві відбувся з'їзд українських юристів, делегати якого вирішили негайно приступити до відновлення і творення українського права на підставі науки, життя і правничої свідомості. Одним з важливих рішень було впровадження судочинства мовою того народу, серед якого суд відбувається. На з'їзді делегати визнали необхідним запровадження в судах української мови із забезпеченням прав національних меншин, обрання та призначення на відповідні судові посади українців або осіб, які знають українську мову та місцеве життя [1, с. 62].

Ідея формування власної судової системи була закладена у першій Декларації Генерального Секретаріату, ухваленій 5-ю сесією Української Центральної Ради 27 червня (10 липня) 1917 року, де передбачалось утворення Генерального Секретарства судових справ [2].

Програмні цілі Центральної Ради стосовно реформи судової системи найбільш повно визначені в її Третньому Універсалі від 7 листопада 1917 року: «Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу. З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству судових справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво й привести його до згоди з правними поняттями народу» [3, с. 552-553].

Таким чином, на цей перехідний період закріплення правового статусу суддів до формування нової повноцінної судової системи, передбачалось здійснювати відповідно до прийнятих Центральною Радою законів.

Одним з перших, Українська Центральна Рада 2 (15) грудня 1917 року прийняла Закон «Про утворення Генерального Суду» відповідно до якого передбачалось врегулювання правового статусу суддів Генерального Суду, зокрема: «члени Генерального Суду мають звання Генеральних Суддів. Вони вибираються Центральною Радою на внесення Генерального Секретаріату на час, поки буде заложений Генеральний Суд на основі конституції і в протязі сього часу мають права, зазначені в арт. 243 Учреждения Судових Установлений» [4]. До складу Генерального Суду входило 15 генеральних суддів, генеральний суддя, порядкуючий Генеральним Судом, 2 генеральні судді, порядкуючі департаментами, та ще 20 осіб допоміжного персоналу – писарі, регістратор, судові виконавці, скарбник, архіваріус [5].

В грудні 1917 року Центральна Рада ухвалила ряд важливих законів, в тому числі й таких, що стосувалися судоустрою і статусу суддів. Встановлювався не обов'язковий освітній ценз, крім того юридичний чи інший, значення не мало. Закріплювався принцип виборності суддів Центральною Радою шляхом таємного голосування.

Відомий український вчений сучасності О. Мироненко, досліджуючи суд і судочинство в УНР на підставі вивчення архівних документів, констатує, що «...Порядкування у кожному департаменті здійснював один із суддів, який обирався зібранням всіх суддів на три роки, а до виборів призначався генеральним секретарем юстиції. Таким же чином і на такий же строк з числа порядкуючі у департаментах обиралась особа, що виконувала обов'язки голови суду. Але виборів як таких не було, і генеральний секретар юстиції за власним розсудом призначав і порядкуючі департаментами, і порядкуючі апеляційними судами» [1, с. 65].

Як зазначають історики права, досліджуючи судівництво в Україні у зазначений період, єдиною вимогою, яка висувалася до суддів, була наявність революційної «правосвідомості», а рівень професійних знань і морального розвитку до уваги не брався [6, с. 9; 7, с. 115].

Конституція УНР 1918 року закріплювала правовий статус суду УНР в окремому шостому розділі. Так, у статті 60 Конституції УНР наголошувалося, що «Суд в УНР одбувається іменем її» [8, с. 110]. Дане конституційне положення виступає прототипом діючої норми, передбаченої ст. 124 п. 5 чинної Конституції України про те, що судові рішення ухвалюються судами іменем України.

В період Гетьманату 29 квітня 1918 року було прийнято «Закони про Тимчасовий державний устрій України», в яких зазначалося, що «влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави» [9, с. 117]. При цьому даний акт зберігав певні норми про правовий статус Генерального Суду. Зокрема, у статтях 42, 44 зазначалося, що «Генеральний Суд Української Держави уявляє собою вищого охоронителя і захисника закону та Вищий Суд України в справах судових та адміністративних. Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді призначаються Гетьманом» [9, с. 118]. З історичних джерел дійшли відомості про те, що суддями Гетьман призначав осіб, які мали вищу юридичну освіту та практичний досвід [5]. Зрозуміло, що в умовах побудови монархічної форми правління про незалежність судової влади, а, отже і про виборність суддів не могло бути й мови.

В цей історичний період на законодавчому рівні закріплюється присяга суддів, що теж є

важливим елементом їх правового статусу. Так, відповідно до артикулу 1 Закону «Про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу військових на вірність Української Держави» затвердженому 30 травня 1918 року Павлом Скоропадським судді цивільного відомства Української Держави, а також особи, що мають бути призначені на судові посади дають таку обітницю: «Урочисто обіцяю додержувати вірності Державі Українській, твердо виконувати її закони, чинити справедливий суд, як совість мені каже, і завжди поводитися відповідно гідності свого стану» [10]. Такі елементи присяги як, виконувати закони, чинити справедливий суд і поводитись відповідно гідності свого стану знаходять своє відображення і в теперішній час. Зокрема, відповідно до ст. 57 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року суддя, вступаючи на посаду, урочисто присягає Українському народові об'єктивно, безсторонньо, неупереджено, незалежно, справедливо та кваліфіковано здійснювати правосуддя від імені України, керуючись принципом верховенства права, підкоряючись лише закону, чесно і сумлінно здійснювати повноваження та виконувати обов'язки судді, дотримуватися етичних принципів і правил поведінки судді, не вчиняти дій, що порочать звання судді або підривають авторитет правосуддя [13].

8 липня 1918 року було ухвалено Закон «Про утворення Державного Сенату», який визначив порядок формування, структуру, повноваження найвищою органу судової влади Української Держави, вимоги до сенаторів, порядок їх призначення та зміщення з посад, котрі вони обіймали. Так, Державний Сенат, який очолював Президент, поділявся на Генеральні Суди: Адміністративний, Цивільний і Карний. Передбачалося, що голови й сенатори (члени) Цивільного генерального суду, Карного генерального суду, Адміністративного генерального суду входять до складу Державного Сенату. Членів Державного Сенату призначав президент [5].

Досить детально, як для того часу встановлювалися вимоги до кандидатів на посади сенаторів та несумісність їхньої діяльності з іншими видами діяльності. Для претендентів на посаду сенаторів Цивільного Генерального суду до трудового стажу зараховувався 5-річний термін перебування на посаді секретаря цивільного департаменту судової палати, а для кандидатів на посаду до Адміністративного Генерального суду – особи, що мали вищу освіту і працювали не менше 15 років на державній чи громадській службі. До складу сенаторів Загальних зборів Державного Сенату могли призначатися не лише особи, що відповідали пред'явленим вимогам, а й колишні державні службовці, котрі перебували на посадах міністрів [12].

Щодо відповідальності сенаторів, то Закон також ускладнив процедуру цілковитого звільнення сенатора з посади і позбавлення звання сенатора. Це могло статися лише за вироком дисциплінарного чи кримінального суду. У разі вчинення посадового злочину член Державного Сенату притягувався до відповідальності за письмовою згодою Ради Міністрів, затвердженою гетьманом, а до дисциплінарної – винятково Загальними зборами Сенату [12]. Отже, як бачимо, член Державного Сенату був достатньо захищений від втручань у свою діяльність як з боку гетьманської адміністрації, так і самого гетьмана.

На зміну влади гетьмана Павла Скоропадського прийшла Директорія УНР, яка поєднувала в собі законодавчу, виконавчу та судову владу. Зрозуміло, що таке всевладдя було необхідно в період боротьби з гетьманом та в певний час після приходу до влади. Однак в повсякденному житті українське суспільство вимагало поділу влади, а отже, і закріплення правового статусу судової влади. А отже, перед Директорією постало питання конституювання як судової влади в цілому, так і основ правового статусу суддів, зокрема.

19 лютого 1919 року Директорія ухвалила закон «Про вибори і призначення мирових суддів», відповідно до ст. 4 якого «місцеві самоврядування в черговому чи надзвичайному зібранні повинні обирати потрібну кількість мирових суддів на підставі закону колишнього Російського Уряду від 4-го травня 1917 року». Якщо взяти до уваги, що на підставі закону від 24 січня 1919 р. на всій території УНР оголошувався воєнний стан, не лишається сумнівів у тому, що «класичне» правосуддя відтіснялося на другий план [13, с. 154].

Дійсно, законодавчі акти з питань судоустрою і статусу суддів, що були прийняті в період Директорії, які відомі нам сьогодні були дещо декларативними і визнати їх реформаторськими на жаль не можна.

Вважаємо за доцільне проаналізувати декілька проектів законодавчих актів. Перший, розроблений Урядовою комісією та поданий на затвердження Раді Міністрів для розгляду та схвалення, не був схвалений урядом УНР. Цей конституційний проект мав назву: Основний державний закон Української Народної Республіки (Проект Правительственной Комісії по виробленню Конституції Української держави) [14, с. 128-160]. Зокрема, він передбачав утворення судової влади як окремої гілки державної влади. Так, в артикулі 130 містилось принципове

положення про те, що «адміністрація відділюється від суду» [14, с. 154]. Здійснення правосуддя покладалось виключно на суди, які повинні були стати єдиними органами судової влади. Іншим державним установам і посадовим особам заборонялось перебирати на себе повноваження органів правосуддя. В статті 136 зазначалось, що «судові вирoki й постанови проголошується іменем Української Народної Республіки» [14, с. 156]. Доречі, подібне положення є і в ст. 124 ч. 5 чинної Конституції України. Проект не визначав у повному обсязі всю систему судів в країні, але передбачав впровадження деяких важливих принципів її діяльності. Вона повинна була будуватися за територіальною ознакою. В статті 139 урядового проекту був сформульований такий принцип правосуддя: «у виконанні правосудности судді є незалежні і підлягають виключно законам» [14, с. 156], який в ст. 129 ч. 1 чинної Конституції України проголошений так: «Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону».

У контексті дослідження історико-правових аспектів конституційних основ правового статусу суддів декілька слів хотілося б також відвести короткому огляду ще одного проекту Конституції – «Проекту Конституції основ державних законів УНР» [15], що був розроблений професором міжнародного права Київського університету Отто Ейхельманом та опублікований в Тарнові у 1921 році. Багато напрацювань даного проекту є актуальними та можуть бути використані і в наші дні.

Не можна не погодитись з Отто Ейхельманом, що суд міг плідно працювати лише при наявності в його складі значної кількості фахівців-юристів. Ст. 191 проекту вимагала, щоб половину суду обов'язково становили особи, які мають вищу юридичну освіту та не менше 6 років стажу праці в суді, або ступінь доктора права, чи звання професора-юриста [15].

При дослідженні історико-правових аспектів конституційних основ правового статусу суддів варто оглянути ще один проект Конституції – «Начерк проекту державного законодавства для Української Трудової Республіки» [16], що був розроблений доктором права Остапом Копцюхом. В своєму «начеркові проекту» О. Копцюх приділив увагу і визначенню в загальній формі системи судової влади. Здійснення її доручалось громадським судам. Тільки вони мали право колегіально розглядати судові справи і тільки їх рішення могли бути підставою для кримінального покарання. Кожен суд повинен був складатися з суддів-правознавців і суддів-громадян. Право призначення перших мав посадик, другі мали комплектуватися шляхом виборів і жеребкування [16].

У межах даного історичного етапу становлення та розвитку інституту конституційних основ правового статусу суддів окрему увагу слід звернути на нормотворчі акти Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Як відзначають вчені-історики, які досліджували формування органів державної влади та управління ЗУНР, в основу судової системи була взята попередня, австрійська. Так, розпорядженням Державного секретарства юстиції на території ЗУНР було утворено 12 судових округів, які поділялися на 130 судових повітів [17, с. 337].

Хоч серед колишніх австрійських суддів у Галичині, яких можна було використати новою владою, було немало українців, відчувався брак суддівських кадрів, тому Національна Рада 11 лютого 1919 року прийняла закон «Про скорочення підготовляючої судівської служби», який скорочував строк стажування кандидатів на посади суддів з трьох до двох років [18, с. 44].

Разом із тим сільськими суддями присяжних могли стати лише чоловіки віком від 30 до 60 років, які вміли читати й писати, були уродженцями Галичини або інших країв колишньої Австро-Угорщини, але при цьому мешкали в даній місцині щонайменше рік і які сплачували 20 крон сталого податку чи були «адвокатами, нотарями, професорами і учителями в висших і середніх школах, або мають титул доктора» [17, с. 338].

Відповідно до Конституційного проекту С. Дністрянський правосуддя відносив до розділу 3 «Виконання народної волі» [19]. Так, відповідно до § 117 проекту передбачалось, що «Судді призначаються Президентом Республіки або заступаючим його Головою Державної Юстиції остаточно і на все життя. Вони можуть всупереч своїй волі позбавлятися своєї посади назавжди або тимчасово чи переводитися на інше місце або відправлятися на пенсію лише в силу судового рішення і тільки з законних причин...» [19].

Також, проектом (§118) передбачалась система гарантій забезпечення самостійності і незалежності суддів, важливість яких полягала у можливості створення ефективного організаційно-правового механізму, який попереджував би спроби впливу на суддів. Участь народу в юрисдикції забезпечуються мировими судами, судами народних засідателів або присяжних. Судді несуть відповідальність за правопорушення, скоєні ними при здійсненні їх службової діяльності, а також за заподіяння шкоди сторонам судового процесу, яке містить у собі їх провину. Відповідальність регулюється окремим основним законом [19].